
УДК 81'373.421

Тетяна Коць
м. Київ

ГРАМАТИЧНА НОРМА: ДІЕСЛІВНА ПАРАДИГМА В ПРЕСКРИПЦІЯХ І ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ТЕКСТАХ ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано дієслівні словотвірні процеси в мові публіцистичного стилю початку XX століття у зв'язку з тенденціями динаміки літературної норми. Особливу увагу звернено на функціонування словотвірних варіантів, узагальнено основні напрямки лексичних змін.

***Ключові слова:** словотвір, мовна норма, варіант, похідне слово.*

Визначальним фактором для створення єдиних, загальних лексичних і граматичних норм було розширення суспільних функцій української мови в кінці XIX на початку XX ст. Поряд із художнім стилем активно розвивалися публіцистичний і сакральний стилі літературної мови. Публіцистичний стиль водночас і відбивав кодифіковану лексичну норму, і репрезентував вживання нової лексики. В основі дієслівного словотворення були тенденції пошуку нових форм словесного вираження і необхідність забезпечення називання нових процесів дійсності. Поява нового дієслова за допомогою певного словотвірного засобу супроводжувалася нормативним маркуванням його відповідними морфологічними характеристиками. М.А. Жовтобрюх зазначав, що «літературні норми в системі дієслівних форм на кінець XIX початок XX ст. в українській мові вже повністю склалися, але практика вживання їх ще не усталилася» [3 : 113]. На граматичному оформленні відчутно позначалися діалектні особливості.

Лексичний фонд української мови на початку XX ст. активно поповнювався дієсловами іншомовного похо-

© Т.А. КОЦЬ, 2013

дження. Домінантною формою творення таких слів був суфікс **-ува-**, що поєднувався з різними основами і мав загальнотильове значення. Суфікс **-ува-** формував похідні дієслова поєднанням з іменними основами інструментальної та композитної семантики: *дебатувати, декламувати, бомбардувати, експлуатувати, націоналізувати, ідентифікувати, функціонувати, легалізувати, популяризувати*, напр.: *Мені здається, що таким інституціям (учреждениям) як Земство та Громадянський комітет треба розпочати націоналізувати деякі об'єкти* (ВС, 22.07.1917); *Бо економічне життя в так званому південно-західному краї вже легалізували і воно йде своєю особною стежкою* (М, 17.04.1917).

У цей період історії літературної мови з'являються дієслова *українізувати, русифікувати*, напр.: *Нижчі школи українізовано у нас майже всі, українізовано більшу частину середніх шкіл, у найближчий термін необхідно українізувати також і вищу школу. Державний апарат українізовано на 70 відсотків* (Віс., 07.04.1927); *Як тільки не намагалися пригнобити й русифікувати нашу Україну, народ зберіг і збереже назавжди свою мову, духовність, культуру* (ВГ, 07.10.1918).

У деяких періодичних виданнях вживалися дієслова з суфіксами **-ир-**, **ір-**, які в сучасній літературній мові цей формант втратили: *бронірувати, гастролірувати, балотіруватися, бойкотірувати*, напр.: *Великі кров'яні події на Балканах розколошкали і бойкотірували весь мусульманський мир* (М, 04.01.1912).

Рідкісними в системі словотвору дієслів були діалектні явища (з ремаркою «рідковживане» їх подає і СУМ в 11-ти томах (К., 1970 — 1980): *осушати* (літературна норма засвоїла — *осушувати*), *зміцняти* (у літературному вжитку — *зміцнювати*), *заслугувати* (у сучасній нормі — *заслуговувати*), *заперечати* (літературна норма засвоїла — *заперечувати*), *витрачувати* (у літературному вжитку — *витрачати*), напр.: *Вже розпочали осушати величезні болота, площею 210 тисяч гектарів* (ГН, 28.05.1927); *Ми хочемо тільки сказати, що всі європейські народи зміцняють перше всього свої позиції* (Укр., 02.10.1919); *Англія витрачує величезні народні суми на гармати і рушниці* (П, 16.02.1921).

Дієслівні префікси в граматичній традиції розглядаємо як активні виразники словотвірних значень, що встановлюються на підставі регулярних співвідношень префіксальних і безпрефіксних (мотивованих і мотивуючих) дієслів. Більшість з них має також статус виразника граматичного значення доконаного виду, тому що, приєднуючись до дієслів, вони змінюють не тільки їх лексичне, а й видове значення: перетворюють дієслова недоконаного виду в дієслова доконаного [10: 219-220]. Саме в поєднанні словотвірної і граматичної функцій, або в функціональному синкретизмі, вбачають визначальну рису функціонального аспекту дієслівних префіксів.

Семантична структура дієслова характеризується багатозначністю, тобто здатністю дієслівної семантики мати різне смислове розгортання. Префікси виступають основними конкретизаторами значення дієслівних дериватів.

Помічено продуктивність префіксів, які диференціюють час тривання дії. Формальним виразником значення початку дії в дієслівних дериватах був префікс **за-**: *забойкотувати, застрайкувати, задекламувати*, напр.: *За минулий рік Рада НК Освіти УРСР задекламувала новий план розвитку шкіл* (ЛНМ, 7.11.1923).

Значення тривалості дії передають у дієслівних дериватах префікси **по-**, **за-**. Це були переважно новотвори з оцінно-інформативним значенням: *поросійшити, понасаджувати, заідеологізувати*, напр.: *Ми маємо прикласти всіх сил і знайти спосіб не дати поросійшити українські землі* (ВС, 22.07.1917).

Деякі дієслівні деривати з префіксом **по-** згодом були витіснені з ужитку моделями з префіксом **з-**, які й утвердилися в літературній мові, напр.: *побільшувати — збільшувати, поменшувати — зменшувати* тощо. Мова преси початку ХХ ст. засвідчувала активне функціонування варіантів з префіксом **по-**: *Мікроби такі малі, що їх можна побачити лише крізь такий прилад, що дуже все побільшує (мікроскоп)* (ГН, 30.06.1927); *Ми маємо прикласти всіх сил, щоб знайти спосіб побільшити допомогу найбільшій солдаткам та рідним наших вояків і поменшити їх страждання* (ВС, 22.07.1917).

Серед новотворів темпоральної семантики виділялися деривати із значенням кінцевого етапу розвитку дії. Активним було творення дієслів за допомогою префікса **у-** та суфікса **-ува-**: *удержавлювати, узаконювати, унезалежнювати, уможливлювати*, напр.: *Перебувши большевицьку бурю, Український народ всіма силами приступає до утвердження своєї влади на своїй землі, хоче унезалежнити свою власну державу* (НС, 08.03.1918).

Як паралельні форми в мові преси вживалися дієслова з префіксами **роз-**, **рос-** перед коренем на глухий приголосний: *розпізнавати — роспізнавати, розплоджувати — росплоджувати, розписати — росписати*, напр.: *Розплодилось на нашій землі багато зрадників, тобто національно несвідомих елементів* (Укр., 2.10.1919); *Деякі мікроби розплоджуються дуже швидко й тоді хвороба розвивається за кілька днів* (ГН, 30.06.1927).

Дієслівні форми на початку ХХ ст. були відносно усталеними. Часові парадигми дієслова майже без змін успадкувала й сучасна літературна мова. Загальноприйнятою була концепція про тричленну часову структуру. Проте деякі автори граматики наводили ще й форму давноминулого часу [4: 119; 7: 116; 14: 39; 9: 35; 11: 68; 13: 128]: *поїхав був, натрапили були*. Такі форми як активні функціонують і в сучасній українській літературній мові. У межах минулого часу дієслова форму давноминулого часу виділяють і граматики сучасної української літературної мови: «Давноминулий час утворюється переважно від дієслів доконаного виду і вказує на те, що означувані дії відбувалися раніше від інших дій до моменту мовлення: *пішов був, сказала була, зійшло було, сіли були*» [12: 123]. Активно вживані такі форми і в мові художньої

літератури: *Трохи* була не втопилась, *та там* було кинуть близняточок (Т. Шевченко); *Я пам'ятаю* відкривався тоді ще географічний інститут. *Я й туди* хотів був вступати, *та перешкодили* якісь події (О. Довженко); Був *із цим* звернувся до повіткому, *а там тільки* рукою махнули (М. Стельмах).

Інфінітиви мали варіантні закінчення **-ти, -ть**: *визначати, писати, шукати, проявити, перебувати, взять, засвідчить, розказувать, читать*, напр.: *Большовизм тільки зміг проявити себе лише як цілковита завойовницька сила, яку найменше цікавили потреби краю й мас, він цікавився лише тим, аби як найбільше вивезти хліба до Росії, не дбав про відновлення продукції, а навпаки, руйнуючи все вивозив до Росії — сировину, станки і т. д.* (Г, 13.06.1919); *Ваша геройська смерть, ваше славне діло може засвідчить, хто такі українці, чого вони хочуть і на що вони здатні, коли знають, що за їх плечима доля та воля матері України!* (ВС, 28.06.1917). Для західноукраїнської періодики було характерне також вживання форми на **-чи** від дієслів з основою на **к, г**, які властиві південно-західному наріччю: *печи, утечи, помочи, запрягчи, стеречи*: *Цікаво, як віддаленість від рідного краю та перебування за кордоном в чужому оточенню дозволяє утечи від реальності і псує думки навіть найвидатніших політичних діячів* (Укр., 24.09.1919).

Мовна практика початку ХХ ст., зокрема публіцистичний і художній стилі репрезентували не зафіксовані в словниках і граматиках архаїчні форми теперішнього часу від дієслова *бути* (*еси, єсть, єсьма*): *єсть* (Вісник УНР, №2, 1928; Леся Українка, М. Драгоманов, П. Куліш); *єсьмо* (Діло, 13.10.1908); *суть* (Укр., 02.03.1919); *еси* (П. Тичина, П. Куліш).

Колишня форма дієприкметника теперішнього часу від архаїзма *суть* — *суций* традиційно вживається в художньому стилі української мови: *Доброго стровика, Савко, нічим не заміниш... А які на нього затрати? Суцці копійки...* (О. Гончар); *Пахло ростом, народженням, щастям руху і життя, змістом суцього... Словом, кажу вам, було це навесні* (В. Винниченко); *Дубові двері розхряпцем стояли. Постіль пахуща — суцця сіножать* (Л. Костенко). Слово *суций* фіксує і СУМ в 11-ти томах (К., 1970–1980), але з позначкою «книжне», «розмовне».

У теперішньому часі й у майбутньому доконаного виду вживалися єдині для літературної норми морфологічні форми: *пишу, читаєш, перейдеш, живе, вишукує, навчає, мусить, бажать, зроблять, побачите, змінять*. Діалектні особливості виявлялися у відсутності чергування кінцевого приголосного основи дієслів II відміни перед закінченням 1-ї особи однини: *садю, просю, кося*. Після основи на **-а** в 3-й особі однини дієслів I дієвідміни іноді було відсутнє закінчення **-є**: *прийма, балака, шука, чита*. Закінчення **-е** дієслів I особи однини II відміни, як одна з найвиразніших ознак південно-східних говорів, виразно відбите у наддніпрянській пресі: *говоре, робе, виходе, баче, служе*, напр.: *Офіційне повідомлення денікінського командування говоре, що більшовики*

сконцентрували в районі між залізницями Київ — Фастів і Київ — Ковель велику кількість гармат (Укр., 02.10.1919); Зовнішній вигляд такого українця іноді виходе своєрідним продовженням його внутрішнього духовного рівня (ВС, 22.07.1917).

Майже всі форми минулого часу дієслів, вживані на початку ХХ століття, засвоїлися в літературній мові: *написав, перейшла, захоплювало, жили, усвідомлювали, прагнув*, напр.: *Тимчасом у нас справа в цім напрямку перейшла вже поза межі природности, перейшла вже в повинь-стихію, яка розливалася по безкраім просторах і шуміла, клекотіла без утину...* (НС, 15.03.1918). Проте у західноукраїнській пресі часто вживалися колишні перфектні форми: *давалисьмо, шукалисьте, розвивалосьмо, ішлисьте, буласьмо: Вільна автономна церква — девіз українців — буласьмо чужою московській церкві* (Д, 22.07.1916).

Особливості південно-західного наріччя зберігала регіональна періодика в формі майбутнього часу, утвореного допоміжним дієсловом *буду, будемо, будеш, будете, буде, будуть* у сполученні з незмінюваним за відмінками дієприкметником минулого часу з суфіксами **-л-**, **-в-**, що було властиве ще давньоруській мові, напр.: *буду казав, буде руйнував, будемо відстоювали, будуть шукали*. Такі моделі вийшли з ужитку до 20-х рр. ХХ ст.: *І будемо відстоювали завжди свої національні права, будемо завдали свіжих ударів ворогам, доки не спам'ятаються* (Б, 15.01.1916).

Особові форми дієслів наказового способу відповідають сучасному літературному стандарту за винятком форми 3-ї особи, утвореної за допомогою діалектної частки *най*: *най пише, най візьме*. Такі моделі зрідка траплялися в мові західноукраїнської преси і вийшли з ужитку ще в 10-х рр. ХХ ст.: *Кожний най подумає про своє майбутнє, про майбутнє своєї Батьківщини — України* (ВС, 21.09.1905).

На базі дієслів активно творилися дієприкметники та дієприслівники. Більшість авторів граматики початку ХХ ст. трактували дієприкметник і дієприслівник як дієслівні форми або дієслівні прикметники і дієслівні прислівники. Було диференційовано активні та пасивні дієприкметники теперішнього часу, які утворювалися за допомогою суфіксів **-ч(ий)**, **-щ(ий)** (активні) та **-м(ий)** (пасивні): *бачучий, проквітаючий* [6: 22], *беручий, везучий, лежачий, видимий, їдимий* [9: 183], *несучий, стоячий, любимий, відомий* [7: 19], *лежачий, ходячий, робивший* [2: 34]. Фіксували граматики також дієприкметники минулого часу, утворені за допомогою **-ш(ий)**, **-вш(ий)** (активні) і **-т(ий)**, **-н(ий)** (пасивні): *пожовкше, згадуваний, добута, несений, зроблений* [7: 120], *писаний, печений, битий* [2: 34], *битий, зібраний* [6: 23]. Більшість авторів називали афікс **-м(ий)** у дієприкметникових формах непродуктивним. Натомість суфікси **-т(ий)**, **-н(ий)** інтерпретували як продуктивні і поширені в українській мові [11: 26; 9: 182; 6: 23]. Мова преси засвідчувала вживання таких дієприкметників, напр.: *Діти Поволжя розподілені по повітах так: в Золотоношу — 700 душ, в Черкаси — 800* (Мол., 16.08.1921);

Дружніми зусиллями Центральна Рада була підложена наклепами (В, 07.04.1918).

Творення дієприкметників за допомогою суфікса **-щий** пов'язували з впливом книжної традиції церковнослов'янської або російської мови і називали їх не властивими українській мові [2: 34].

На думку О. Синявського, активні дієприкметники перебували в стані зникнення за винятком тих, які вже перейшли до розряду прикметників, що вже не мали часової ознаки і виконували синтаксичну функцію означення [11: 183]. Мова періодики 10–30-х рр. ХХ ст. демонструвала активне вживання дієприкметників на **-уч(ий), -юч(ий)**: *працюючий, вступаючий, оглушаючий, слідуючий, біжучий, дрімаючий*. Усі наведені зразки виконували в реченні лише синтаксичну функцію означення, напр.: *Пануюча нація не йде на зустріч українським домаганням* (С, 28.01.1912); *Не легке завдання лежить на правлінні: освідомити вступаючих членів — розтлумачити їм всі ті способи ведення потребительської крамниці, в яких вона може окріпнути й виправдати свої завдання* (М, 06.02.1912); *Різка, оглушаюча, а разом бадьора, повна віри в свою правість і в свою перемогу — ся нова музика українського народу* (ВС, 28.01.1912); *Слідуючий промовець посол Др. Трильовський згадав також про заслуги п. Василька що до спільної праці всіх українських партій, напоминаючи, щоби покинути звиклий в нас песимізм* (Б, 07.01.1916).

Уживання активних дієприкметників на **-уч(ий), -юч(ий)** в синтаксичній ролі підмета або додатка граматики називали впливом російської мови або ознакою «поганої літературної мови» [1: 55]. Замість них було рекомендовано вживати описові звороти з прикметниками, дієприслівниками (*налічуючи понад...*, а не *налічуюча понад...*), іменниками (*службовець*, а не *служачий*; *виконавець обов'язків*, а не *виконуючий обов'язки*) [1: 189], конструкціями з займенниками (*той, що робив*, а не *робивший*; *той, що добре бачить*, а не *бачучий*) [6: 23], віддієслівними прикметниками на **-лий** (*зраділий хлопець*, а не російське *обрадовавшийся*) [9: 28].

Деякі вживані в мові преси дієприкметники літературна норма засвоїла в іншому словотвірному оформленні: *виховавчий* (пор. у сучасній мові *виховний*), *приїздючий* (пор. *приїжджний*), напр.: *Майже всі делегати зазначали, що у нас ще не досить добре стоїть виховавча робота серед членів нашого товариства* (ГН, 12.09.1927); *Хата поділена на дві частини: перша відпочивальня для приїздючих, а друга — музей* (ШД, 11.03.1921).

Початок ХХ ст. був позначений також лінгвістичними пошуками нормативних дієприслівникових форм. Граматики наводили дієприслівники з суфіксами **-ш(и), -вш(и)**, утворені від основи інфінітива [8: 58; 7: 121], від основи форми минулого часу дієслова доконаного виду [9: 193] та від дієприкметників чоловічого роду минулого часу [1: 57; 4: 36]. Мовознавці також неоднаково кваліфікували творення дієприслівників теперішнього часу: від основ теперішнього часу дієслова [8: 58],

основ теперішнього часу недоконаного виду, третьої особи множини теперішнього часу [1: 57], дієслів дійсного способу [7: 110] та дієслів 3-ї особи множини дійсного способу [13: 125].

Мова преси засвідчує вживання дієприслівників, утворених за допомогою суфікса **-чи** на означення недоконаної й суфіксом **-ши, -вши** — доконаної дії: *живучи, пишучи, працюючи, маючи, глянувши, прибувши*, напр.: *Кожен культурний народ, маючи таку літературну мову, зобов'язаний мати і власну міцну державу* (ВС, 24.06.1917); *Прибувши з Києву, я — козак 1 українського імени Гетьмана Богдана Хмельницького полку був дуже ображений тим, що говорять наші батьки про своїх синів — козаків 1 українського полку* (ГН, 21.05.1917).

Поодинокими були випадки творення дієприслівників за допомогою суфікса **-уч-и**, а не **-а-чи**, як в сучасній літературній мові, від дієслів II дієвідміни з ненаголошеним закінченням: *бачучи, ходючи, від'їздуци*, напр.: *Енгельгарт, від'їздуци до Вільни, взяв з собою й «козачка» і, зважаючи на велике прохання хлопця, віддав Тараса в малярську науку* (ШД, 11.03.1921).

Автори граматики наголошували на неправомірності поширених у мовній практиці початку ХХ ст. церковнослов'янських, закріплених у російській мові форм дієприслівників на **-а, -я**: *літая, любля* [9: 193]. Нелітературними лінгвісти вважали російські форми *написав* замість *написавши* [9: 195]. М. Левицький наголошував, що особливістю українських дієприслівників була їх препозиція до дійової особи [7: 23]. Не схвалені мовознавцями дієприслівникові форми не сприймала й мовна практика.

Літературний стандарт став синтезом мовознавчих рекомендацій і мовної практики впродовж багатьох років. Мова публіцистичного стилю початку ХХ ст. виразно відбиває розвиток дієслівної парадигми як одного з механізмів граматичної будови української літературної мови.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Б	— Буковина
В	— Вісти
ВГ	— Вологодська газета
ВС	— Вільне слово
Г	— Гасло
ГН	— Геть неписьменність
КД	— Козацька думка
ЛНМ	— Література. Наука. Мистецтво
М	— Маяк
Мол.	— Молодь на допомогу
НП	— Наддніпрянська правда
С	— Сніп
Укр.	— Україна
Ч	— Чорноморець
ШД	— Шевченківський день

ЛІТЕРАТУРА

1. *Гладкий М.* Практический курс украинского языка: пособие для русских школ на Украине и для самостоятельного изучения живой украинской речи. — К., 1924. — 153 с.
2. *Грунський Н. К.* Украинская грамматика. — К, 1918. — 64 с.
3. *Жовтобрюх М. А.* Мова української періодичної преси (кінець ХІХ — початок ХХ століття). — К.: Наук. думка, 1970. — 304 с.
4. *Ізюмов О.* Конспект лекцій з українського правопису й граматики. — К.: Державне видавництво України, 1925. — 49 с.
5. *Коцовський В.* Методична граматики руської мови для ІV кляси шкіл 5- і 6-ти класових. — 2-ге вид. — Львів, 1912. — 75 с.
6. *Курило О.* Уваги до сучасної української літературної мови. 3-е вид. — К.: Книгоспілка, 1925. — 246 с.
7. *Левецький М.* Українська граматики для самонавчання. — Катеринослав, 1923. — 197 с.
8. *Мурський В.* Коротка граматики української мови для шкіл та самонавчання (Етимологія. Синтаксис). — Одеса, 1918. — 104 с.
9. *Наконечний М.* Українська мова: програма-конспект з додатком про новий правопис український. — Х.: Рух, 1928. — 240 с.
10. *Русанівський В. М.* Історія української літературної мови. — К.: АртЕК, 2002. — 424 с.
11. *Синявський О.* Норми української літературної мови. — Х., 1931. — 368 с.
12. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1969. — 534 с.
13. *Тимченко Є.* Українська граматики. — К.: Час, 1917. — 168 с.
14. *Шерстюк Г.* Коротка українська граматики для школи. — Полтава: Український учитель, 1907. — Ч. І. — 54 с.

Стаття надійшла 01.11.2012

Tetyana Kots

Kyiv

GRAMMAR: VERB PARADIGM IN PRESKRYPTYSYAS AND LINGUISTIC PRACTICE IN JOURNALISTIC STYLE EARLY 20TH CENTURY

The research presents an analysis of word-formative processes in journalistic language used in the early 20th century in the context of literary Ukrainian. Special attention is paid to the function of morphological variants. The main changes in the lexical system are generalized as well.

Key words: word-building, literary norm, variant, derivative word.